

ÉRINTKEZÉSI PONTOK A MAGYAR ÉS AZ ÉSZT TÖRTÉNELEMBEN II.

ADALÉKOK AZ ÉSZTEK LAKTA TERÜLET EGYSÉGÉNEK KIALAKULÁSÁHOZ

ÁRPÁS KÁROLY

„Elas kord uhke hiir.” Lavotha Ödön Észtlap nyelvkönyvében szerepel Az egér veje című észtlap népmese. Mikola Tanár Úr ezt a szöveget adta fel a második észtlap nyelvóra után házi feladatként lefordítani. Élt egyszer egy büszke egér – így kezdődött a fordítás, s azóta a mondat hozzárendelődött John Steinbeck regényéhez – Egerek és emberek –, Daniel Keyes lektűrjéhez – Virágot Algernonnak – ... az asszociációs háló tetszés szerint bővíthető. Nekem mégis Friedebert Tuglas Hamvas Bélát idéző esszéje kapcsolódik hozzá, a Muutlik viikerkaar. A „Változó szívárvány”, a bölcs, száműzöttségében is hazafi költő vallomása, mert mentori irányításával őt fordítottuk együtt utoljára, Mikola Tibor-i hitvallással is magyarul: minden környezetben hünek kell maradni választott utunkhoz.

Mikola Tanár Úr tudósi pályaeértelmezése olyan lehetőségeket és kötelezettségeket körvonalazott (és határozott meg), amelyek igényeinek nem tudtam megfelelni. Az észtlap kultúra, művelődéstörténet kutatása, a finnugrisztika tágabb értelmezése más utakra vitt, de a kiindulópont mindig megmarad: az észtlap és finnugor nyelvészet alapos tanulmányozása, amelyet a szegedi tanszékvezető irányításával kezdtem, összefonódik az egykori vendégtanár Domokos Péter mutatta témák kutatásával. Úgy vélem, hogy az európai népek kapcsolataihoz nemcsak a nyelvészeti dolgozatok, kutatói pályák, tudósi életművek szolgálhatnak támaszul, hanem a más célú összehasonlító tevékenységek is. Így ajánlom a Tanár Úrnak ezt a munkát.

1. Előzményként

II. András magyar király Leszek Bialy krakkói herceggel előbb felmorzsolta a halicsi fejedelemség szuverenitását, majd a latin császári korona elnyerésében bízva Msztyiszlav Msztyiszlavics Udaloj novgorodi fejedelemre hagyta a hatalmi-dinasztikus válság megoldását. A krakkói herceggel kiegyező orosz fejedelem a családi érdekek szempontjából fontosabbnak tartotta a kijevei nagyfejedelmi címhez vezető halicsi trón megszerzését, mint az elhúzódó balti német expanzió közös feltartóztatásába történő aktív bekapcsolódást. Ezt várta pedig tőle az a megkeresztelkedett észtlap törzsfő, Lembitu vanem, akinek 1213–1217 között sikerült az addig legnagyobb politikai egységet megteremtenie. A novgorodi fejedelem külpolitikájának (és orosz belpolitikájának) a megváltozása nemcsak Lembitunak és törekvésének a megsemmisülését jelentette, hanem a „balti kérdés” létrejöttét, amelynek megoldatlansága napjainkig befolyásolta e régió népeinek és államainak történelmi fejlődését.

Az észtlap lakta terület első egységét tehát nem a belső fejlődés teremtette meg, hanem a német terjeszkedés ereje és hatékonysága. Hosszú lenne taglalni a Livóniai Rendi-káptalani Állam történetét; bennünket az észtlap-magyar (–német–orosz–lengyel) történelem érintkezése, egymásra hatása érdekel.

2. Báthory István erdélyi fejedelem (1571–1586) és lengyel király (1576–1586) livóniai politikája

2.1. A kiindulás

A Livóniai Rendi-káptalani Állam szétverése után az észtek négy olyan állam uralma alá jutottak, amely így-vagy úgy elfogadta a balti németiség észtek (és lettek, litvánok, lívek) feletti fennhatóságát. Az északi területek a svéd „zónába” kerültek, az észak-nyugatiak a dánba, a keletiek az oroszba, a déliek a lengyelbe. A kérdések úgy fogalmazódtak meg, hogy az új uralkodók hajlandóak-e elfogadni a kialakított feudális rendi privilégiumokat, amelyek etnikailag is elkülöníthetők voltak; illetve az új uralmi rend képes lesz-e a négy részre szakadt területek egyesítésére.

A magyar történelemben is nevezetes lengyel-litván uralkodó saját érdekei szem előtt tartásával jelentősen befolyásolta az észtek, a „föld népének” történetét. A svéd hatalmi igényeket elfogadva az oroszokkal Jam Zapolskiban kötött fegyverszünet szerint 1582.01.15-től Livónia nagyobbik részének ura lett. Riga még 1581-ben meghódolt neki. Ez ugyan még nem jelentette az észtek lakta területek egyesítését, de kiindulópontnak ígérkezett.

2.2. A németek

A Livóniai lovagrend szekularizáló, az egyházi földeket elfoglaló és az egykori birodalmi függést névlegesítő német földesurai (a későbbi „balti bárók” ősei) a 16. század árforradalmából következő agrárkonjunktúrájának hasznából az észtek, a lett, a lív és a litván jobbágyság mellett a német városokat is ki akarták zárni. A hosszú livóniai háborút bevezető orosz támadáskor gyengeségüket belátva a volt Rendi-Káptalani Állam urai gyorsan kiegyeztek a dán (1559), a svéd és a lengyel függéssel (1561).

2.3. Az oroszok

IV. Iván Oroszországa, miután szétverte a ténylegesen életképtelen Livóniai Rendi-káptalani Államot, nem volt képes a létrehozott hatalmi ürt betölteni. A ravasz uralkodó hiába pengetett később békésebb hírokat: a németeket (legyenek azok a balti bárók, vagy a Hanza kereskedői) a cári birodalom hatalmas piaca sem vonzotta annyira, hogy a kényszerű fennhatóságot örömmel fogadják. Még akkor sem növekedett meg hajlandóságuk, amikor a cár a kezdetben alkalmazott és tervezett opriscsina helyett a kedvezőbb hűbéres királyságot kínálta fel nekik (I. Magnus dán herceg livóniai hűbéres királysága 1570–1578).

Az orosz uralkodó az észtek (és lívek, lettek, litvánok) lakta föld egyesítésére tényleges katonai erőt nem volt képes fordítani: az erőkoncentrációval ellentétes volt részben a déli agresszív (és regresszív) külpolitikája, részben az elhúzódó, polgárháborúig fajuló belpolitikai ellentéteinek gazdasági-hatalmi válsága. A balti nemesség hamar felismerte az orosz hatalom tehetetlenségét, s ennek következtében másfelé „tájékozódott”.

2.4. A lengyel-litván érdeksérelem

A lengyel-litván államhoz csatlakozó, a lengyel-litván unióba betagozódó livóniai német nemesség sokszorosan biztosította rendi autonómiájának legfőbb pontjait: Privilegium Siggismundi Augusti 1561. 11. 28.; az ún. „livóniai alkotmány”:

1562.03.04.; az 1566-os országgyűlés törvényei - és ezeket nem csorbította az 1569-es reálunió sem! A különállást jelképezte a „bevett” evangélikus vallás, a német nyelvű közigazgatási, törvényhozási, igazságszolgáltatási önállóság, valamint a jobbágyság és a vidéki nem-nemesek feletti fennhatóság.

Mindez akadálya volt a területi-gazdasági terjeszkedésben egyaránt érdekelt lengyel–litván nemességnek is: leginkább azért támogatták a mindenkor választott uralkodó balti politikáját, hogy ebben a kérdésben álláspontjuk érvényesüljön. Báthorynak helyzetét nehezítette, hogy a Zamoyskiak vezette „litván pártnak” a megválasztása miatt is le volt kötelezve. (Arról nem is beszélve, hogy az uralkodói elképzeléseiben a mátyási politikai hagyománynak kitüntetett szerepet szánt. E szerint a hadsereg fenntartásában a városok, a polgárság – s csak a Hanzába tartozó gazdag városok jelenthettek igazi támaszt.).

2.5. Az észtek

Igaz, hogy az oroszok elleni háborúban jelentős szerepet játszottak az észtek (és nem-észtek) jobbágyszármazású szabadcsapatok (sikereikről nemcsak a baltikumi híradások szólnak), ám ezek katonai elismertsége nem érte el a magyarországi (vagy akár a balkáni) hajdúk és más szabadlegények szintjét. A korabeli források bizonyítják, hogy az etnikailag és gazdasági okokból elfogult szerzők bámulattal adóztak a harcoló jobbágyság és mesterlegények hősiességének, feltétel nélküli áldozatvállalásának – ám ezt nem tekintették „normálisnak”. Úgy vélem, hogy a helyi szájhagyomány (észtek és nem-észtek) inkább ezekre az eseményekre támaszkodik, mint az ezredforduló eseményeire: a Kalevipoeg-, a Vanapagan- és egyéb mondákban sokkal inkább a hosszú livóniai háború hősei inkarnálódnak, mint a 13. századi események szereplői.

A rendelkezésre álló adatok szerint sem Báthorynak, sem tanácsadóinak fejében nem fordult meg az észtek jobbágyság „hajdúsításának” vagy „székelyesítésének” gondolata. Pedig ez a viszony sokat jelentett volna az észtségek (és nem-észtségek) politikai súlyának növekedésében. (Tudjuk, hogy az ilyenféle katonai karrierre még a 18. században is legfeljebb egyeseknek volt esélye – Jaan Kross Michelson beiktatása című kisregénye erről is szól.)

Az ún. második jobbágyság viszonyainak kialakulása és megerősödése a jobbágyság önkormányzati / „polgárjogi” fejlődési lehetőségét lehetetlenné tette – erre az is bizonyíték lehet, hogy az egyébként I. Mátyás nyomdokait követni vágyó uralkodóról sem az észtek, sem a lett, sem a litván, sem a liv jobbágyság körében nem alakult ki legendák.

Az észtek népesség tehát nem jutott, nem juthatott önálló érdekképviselőhöz a fennálló viszonyok között. Ennek következtében az egységhez vezető út külső hatalmak és etnikumok történetének függvénye maradt. E feltételek közül a legnagyobb jelentőséget a magyar származású uralkodó kapta.

2.6. A király mozgástere

Báthoryt az 1573-as henriki pacta konventa mellett 1575-ös ígérete és koronázási hitlevele is kötötte. Az ország létét és hatalmának biztosítékát szolgáló óvatos központosító politikájának három pillére volt: igen jó kapcsolata a pápával és a szultánnal – ez a külpolitikai mozgástérét növelte meg; a lengyel királyi „státusa” párosult rendezett gazdaságú erdélyi fejedelmi és mesés hírű magyarországi nagybirtokosi

vagyonának állapotával; az 1582-ig elhúzódó háborúk miatt és alatt pedig az elfogadott szokás alapján „jogszerűen” eltérhetett a királyt korlátozó törvényektől.

Első lépésként mind erdélyi fejedelmi, mind magyarországi (és lengyel) magánbirtokaira is támaszkodva létrehozott egy hozzá hűséges nemesi réteget. Ebben nemcsak az öt megválasztó litvániai új arisztokráciával számolt, hanem a Magyarországról érkező (talán kalandor) nemesség mellett a zsákmányra, adományra éhes lengyel-litván köznemességgel is.

Ebből a kedvező pozícióból kezdhették a balti németiség rendi autonómiájának felszámolásához – a gazdasági terjeszkedést, befolyást nehezítő jogi gátak gyengítésében, felszámolásában ugyanis a lengyel és a litván nemességnek mindegyik rétege érdekelt volt. Ez a politikája hosszú távon mind a német földesúr, mind a nem-német (észt is, lív is) jobbágyság helyzetének változásával függött össze, sőt benne rejtett a német vezetésű területek regionális önállóságának megszűnése, megszüntetése is – ez meg az észtek területi egységesülésének lehetőségét rejtette magában.

Második lépése volt az abszolutizmus támaszának, az ellenreformáció jelszavát hirdető katolikus egyház befolyásának a kiterjesztése: ilyen volt a jezsuita telepek létrehozása, a régi katolikus templomok visszavétele, sőt Vönnuban püspökség alapítása. Tartuban 1583-ban jezsuita gimnáziumot létesített, amelyhez 1585-ben szemináriumot és kollégiumot kapcsolt – így teremtve meg az 1632-es egyetemalapítás feltételeit. Ez ugyan ellentmondott az urai vallását követő, lutherizáló észtség érdekeinek – viszont az egyházmegyei önállóság támaszként jelentkezhetett volna az etnikai elkülönülésben. (Azt, hogy ez tudatosult a jobbágyság körében, nehéz lenne bizonyítani, viszont állításunkat támasztja alá a rekatolizáció sikere: az észtek (és nem-észtek) lakta területeken különösen a jobbágyság és a szegény városi lakosság körében jelentős sikereket értek el a térítő jezsuiták.)

A frontális támadás az 1582-ben meginduló földrevízió. A zavaros politikai eseményekre hivatkozó uralkodó döntése a birtokjog tisztázása érdekében a fiskusnak adóalap-felmérést jelentett, az uralkodónak pedig lehetőséget az adományozásra. A balti – s így az észtek – jobbágyság sorsába ezzel ugyan csak közvetve szólt bele az uralkodó, de beleszólt: a revízió mellett a földdel járó kötelezettségeket is összeírták – s az írásban rögzített terhek növelése nehezebb.

Az ez évi *Constitutiones Livoniae* alapjaiban változtatta meg a balti rendi autonómia működésének a kereteit. Báthory István rendeleteinek politikai tendenciáját erősítették az 1589-es *Ordinatio Livoniae* I. és az 1598-as *Ordinatio terrae Livoniae* II. cikkelyei, amelyek jogi alapot teremtettek a lengyel és különösen a litvániai nemesség livóniai térhódításának. Nem véletlen, hogy a Báthory halála után 1600-ban induló lengyel-svéd háborúban már 1602-ben a svédekhez csatlakoznak a livóniai nemesek. (Csak megjegyzésként említem, hogy az alig száz évvel későbbi orosz csatlakozásnak a svéd revíziós kísérlet az egyik kiváltója.)

Báthory István megkísérelte a városokat is maga mellé állítani. Nemcsak elfoglalta, hanem jelentős anyagi áldozatokat hozva megbékítette a rigai magisztrátust; új kiváltságlevelet adományozott Tartunak (1582. 12. 07.); Valgát várossá emelte (1584. 07. 11.). Gesztusai mégsem értek el eredményt; sem a városok nem tudtak megváltozni, igazodni az új gazdasági rend igényeihez, sem a nemesség (nemcsak a német, hanem a

lengyel, litván sem) nem volt hajlandó piaci érdekeinek feladására, s ezért féltékenyen ügyelt kiváltságaira.

Konkrét jobbággyvédő rendelete az uralkodónak nem jelent meg – ez az adott korban anakronisztikus is lett volna. Ám forrásaink szerint részvétellel fordult a livóniai jobbággy-ság felé („A szegény parasztságot urai olyan mértékben tyrannizálják és kizsákmányolják, hogy az az egész világon, még a pogányoknál is hallatlan” – Virányi Elemér fordítása). Tudjuk, hogy meg akarta szüntetni a testi fenyítést, pénzbüntetésre enyhítve azt. Igaz, hogy növelte a jobbággyi terheket az állami adók bevezetésével, emelésével, de mégis új szerepkör felé mutatott a balti területekre is kiterjesztett katonapolitikai intézkedése: húsz jobbággytelek állítson ki egy jobbággykatonát (kérdés, hogy a Luxemburgi Zsigmond-i telekkatonaság vagy a székely határőrség indikálta lépését).

2.7. A cél: a török – vagy Livónia?

Erőszakos intézkedései kiváltották nemcsak a balti bárók, hanem a lengyel-litván nemesség tiltakozását is. E tiltakozás ellenében a király belpolitikájának sikeréhez ismét a külpolitika előterbe állításával próbálta megteremteni a megfelelő kereteket. 1584–85-re a pápát, 1586-ra a lengyel országgyűlést, a szejmet is meggyőzte egy nemzetközi törökellenes háború kedvező feltételeiről és sikerességéről (könnyen felismerhető ismét a példakép: Hunyadi Mátyás politikája).

A kialakuló kedvező politikai helyzet egy újabb drasztikus lépést is lehetővé tett: egy rendelettel 1586. 11. 21-én felfüggesztette az összes rendi előjogot Livóniában. A kérdés rendezése azonban elmaradt, mert 1586. 12. 13-án elszóltotta az Úr.

3. I. (Báthory) István lengyel király uralmának értékelése

Báthory István nem tudta az észtek lakta területeket fennhatósága alá vonni teljesen. Az oroszokkal szemben sikeresen megvédte az országához kapcsolt balti területeket, ám a dánok uralta terület megszerzésére tengeri haderő híján nem is tett kísérletet. Hasonlóan óvakodott a felemelkedő svéd nagyhatalommal szembeni konfliktustól, belátva, hogy nincs esélye a sikeres fellépésre. (Az is köztudott, hogy lengyel királyi hatalmát hosszú távon a magyar egyesítésre kívánta fölhasználni.)

Az erdélyi és a magyarországi tapasztalatokra épülő, a 15. század felé tekintő központosító politikája azonban célba vette a térség életét elnyomó balti német hatalmat konzerváló rendi autonómiát.

A személyesen irányított hadjárataiban háromezernél több magyar áldozta az életét az orosz birodalmi nyomás csökkentéséért. Bár központosítási kísérlete nem járt tartós eredménnyel, észti alattvalói is joggal elmondhatták: Vajha Báthory István vagy soha ne született, avagy soha meg nem halt volna.

IRODALOM

- Árpás Károly 1984: *Előadások az észti történelemből*. (Az 1983/84-es tanév I. félévében a JATE BTK-án tartott speciális kollégium kéziratosa.) Szeged.
- Árpás Károly 1986: Az észti államiság kérdéséhez. In: „Dvinán innen, Dvinán túl” *Jubileumi Tanulmányok. Studia Uralo-Altaica Supplementum 2*. Szeged.

- Árpás Károly 1988: Egy javaslat körüljárása. In: *Uralisztikai tanulmányok 2. Bereczki-emlékkönyv*. Budapest.
- Árpás Károly 2001: Érintkezési pontok a magyar és az észti nép történetében. *Szeged* 2001/4.
- Árpás, Károly 1990: Proposal about the adoption of the methods of comparative historical science in uralistic. In *CIFU - 7/6*. Debrecen.
- Bereczki Gábor – Rácz Endre 1975: *Észtország*. Budapest.
- Bereczki, Urmas 1983: *Észtország*. Győr.
- Bojtár Endre 1977: *Bevezetés a baltisztikába*. Budapest.
- Eesti NSV ajalugu toimetanud G. Naan Eesti Riiklik Kirjastus Tallinn 1957.
- Finnek, észtek a magyarok északi testvértársai*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 1928.
- Hajdú Péter – Domokos Péter 1978: *Uráli nyelvrokaink*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hunfalvy Pál 1871: *Utazás a Balti-tenger vidékein 1*. Pest, Ráth Mór.
- Isztorija Esztonszkoj Sz. Sz. R. 1*. Tallinn. 1961.
- Isztorija Esztonszkoj Sz. Sz. R. 2*. Tallinn, Izdatyelsztvo „Eesti Raamat”. 1966.
- Isztorija Latvijszkoj Sz. Sz. R.* Riga. 1971.
- Kahk, J. – K. Silivask 1987: *Eesti NSV ajalugu*. Tallinn.
- Kan A. Sz. 1976: *A skandináv országok története*. Budapest.
- Kruus, H. 1932: *Grundriss der Geschichte des esthischen Volkes*. Tartu.
- Laar, M. – L. Vahtre – S. Vahtre – H. Valk 1999: *Észtország története. Folia Estonica* 7. Savariae.
- Makkai László – Mócsy András (szerk.) 1986: *Erdély története a kezdetektől 1606-ig*. Budapest.
- Nagy László (szerk.) é. n.: *Báthory István emlékezete*. Budapest.
- Niitema, V. 1959: *Baltian Historia*. Helsinki.
- Nõukogude Eesti Entsüklopeediline teatmeteos Tallinn. 1975.
- Perényi J. – Dolmányos I. 1970: *Szovjetunió története 1*. (egyetemi jegyzet). Budapest. 1970.
- Perényi József 1962: *Lengyelország története*. Budapest.
- Tallinna Ajalugu 1860-ndate aastateni Tallinn. 1976.
- Veress Endre 1937: *Báthory István király*. Budapest.

BERÜHRUNGSPUNKTE ZWISCHEN DER UNGARISCHEN UND DER ESTNISCHEN GESCHICHTE (TEIL 2)

(ANGABEN ZUR HERAUSBILDUNG DER TERRITORIALEN EINHEIT DER VON ESTEN BEWOHNTE GEBIETE)

KÁROLY ÁRPÁS

Der Verfasser gedenkt mit diesem Aufsatz seines ehemaligen Lehrers, Tibor Mikola, der ihm die estnische Sprache lehrte und ihm half, sich ins Studium der estnischen Kulturgeschichte zu vertiefen. Der Artikel knüpft an eine frühere Arbeit an, in der er die Wechselbeziehungen im 13. Jahrhundert behandelte.

István Báthory, Fürst von Siebenbürgen, kam als König von Polen mit der Geschichte der baltischen Völker in Berührung. Nach dem Frieden im Jahre 1582 galten nur noch die Schweden als außenpolitische Rivalen; nun konnte der König – dem Beispiel Mátyás Hunyadis folgend – mit der Zentralisierung der baltischen Gebiete (Kurland und Livland) beginnen. Dazu musste er aber erst die vom deutschen Adel im Baltikum aufgebaute und von den früheren polnischen Herrschern garantierte feudale Standesautonomie abschaffen. Seine diesbezüglichen Bemühungen wurden vor Allem von dem polnisch-litauischen hohen und niederen Adel unterstützt. Der König hätte auch gerne die Hilfe des (deutschen) städtischen Bürgertums in Anspruch genommen, aber er scheiterte mit diesem seinem Versuch. Er rechnete auch mit der Unterstützung der katholischen Kirche (vor Allem mit der des Jesuitenordens), konnte jedoch nur zeitweilige Erfolge erzielen. Nicht gerechnet hat er dagegen mit der einheimischen „Urbevölkerung“, d. h. mit den estnischen, livischen, lettischen, litauischen (und anderen baltoslawischen) Leibeigenen. Er minderte zwar ihre Feudallasten, konnte aber nicht mehr ihre territoriale Einheit wiederherstellen und gewährte ihnen auch keine (in feudalem Sinne verstandenen) Bürgerrechte. (Dafür gab es übrigens vor István Bocskay auch kein einziges Beispiel in Osteuropa!). Die Ausgaben für seine Politik als polnischer König konnten vom Einkommen seiner Großgrundbesitze in Ungarn und aus dem Etat des Fürstentums Siebenbürgen bestritten werden. Ein Hindernis für seine – auf Zentralisierungsbestrebungen abzielenden großmächtlichen Träume (die Befreiung Ungarns von den Türken) bedeutete die baltische Autonomie, deren Abschaffung im persönlichen, politischen und auch wirtschaftlichen Interesse Báthorys stand. Er wollte seine entschlossene Innenpolitik durch außenpolitische Erfolge stärken, er ist aber kurz vor seinem gegen die Türken geplanten Krieg gestorben.

Ein Teil des baltischen Adels konnte seine alten Rechte wiedererwerben, die anderen Adligen schlossen sich im gerade beginnenden schwedisch-polnischen Krieg den Schweden an, die ihnen dafür ihre früheren Rechte garantierten. Die Lage der estnischen, livischen, lettischen, litauischen (und anderer baltoslawischen) leibeigenen Bauern hat sich in Folge der Einführung der sog. zweiten Leibeigenschaft verschlechtert.

Der ungarische Eingriff eröffnete zwar die Möglichkeit zur Erschaffung einer estnischen territorialen Einheit und einer wirtschaftlich-gesellschaftlichen Umgestaltung, doch wurde deren Verwirklichung durch die geschichtliche Entwicklung um Jahrhunderte verschoben.